

Van spiegelstadium tot knoop,
een wandeling doorheen enkele begrippen van Lacan
(I→S→R) Ψ RSI

Rudi Loontjens

Inleiding

Het imaginaire, het symbolische en het reële, zijn lacaniaanse noties, die doorheen bijna dertig jaar onafgebroken onderwijs worden ontwikkeld en af-gewogen. Hun uitbouw en omschrijving is systematisch en chrono-logisch. Vandaar dat ik zal proberen om deze logische ontwikkeling in kaart te brengen in een ontplooiing van een chronologische situering van de pregnantie van de delen van deze triptiek.

Aldus kunnen we Lacans onderwijs bij benadering situeren in *vier tijden*, die grofweg elk een tiental jaar van voort-durend denken in beslag nemen. Een *eerste* tijd van de uitwerking van het *imaginaire* met de speculaire relatie. Een *tweede* van de omschrijving van het *symbolische*. Een *derde* van de confrontatie van het symbolische met het *reële*. Deze *laatste* mondt dat uiteindelijk uit bij de *vierde tijd van de knoop* die de chronologie van een onderwijs aaneenrijgt in de synchronie van het besluitende moment.

De bedoeling van deze tussenkomst is om de beweging aan te tonen, te demonstreren, als vorm van grove schets van een evolutie in het denken van Lacan over de psychische realiteit — een schets van het lacaniaanse theoretische landschap, waar we een arbitraire rechte lijn doorheen zullen trekken vertrekkende van het besluit van zijn onderwijs. In zijn allerlaatste toespraak in Caracas stelt Lacan op 12 juli 1980 in een impliciete referentie naar het Ich, het Es, en het Über-Ich uit de tweede topiek van Freud, dat zijn drie categorieën van het Reële, het Imaginaire en het Symbolische verschillen van deze oorspronkelijke freudiaanse trojka. De retour à Freud besluit zich in een fundamenteel verschil, als logisch gevolg van een voortgezet onderwijs: “Voilà, mijn drie zijn niet de zijne. Mijn drie zijn het reële, het symbolische en het imaginaire. Ik ben ertoe gekomen om ze te situeren in een topologie, deze van de zogeheten borromeaanse knoop.” (Lacan 1980). De drie categorieën van de lacaniaanse psychische realiteit zijn inderdaad enkel aan hem toe te schrijven, als een “uitvinding” die de psychoanalyse herschrijft in een terugkerende beweging naar Freud die topiek hervertaalt in topologie. In december 1977 stelt Lacan zelfs dat de “namen” van het symbolische, het imaginaire en het reële voor hem het statuut gekregen hebben van een eigenaam in referentie naar datgene wat het subject kan substitueren aan de Naam-van-de-Vader: een leven, een spreken in eigen naam, een verlangen dat er niet een is van de Ander, maar van het subject zelve. Waarbij hij ook vermeldt dat hij reeds in 1954 sprak over het

symbolische, het imaginaire en het reële (Lacan, 1976-1977, december 77). Er is inderdaad een toespraak te vinden die dateert van 8 juli 1953 ter gelegenheid van de opening van de Société française de psychanalyse, waarvan de titel luidde: “*Le symbolique, l’imaginaire et le réel*”. Dit om duidelijk te maken dat de lacaniaanse triniteit inderdaad een rode draad vormt doorheen zijn werk en onderwijs, een rode draad die ik hier wil opnemen, expliciteren om er de logica van aan te duiden in samenhang met de andere concepten. Een begeleide wandeling of georganiseerde “toer”, doorheen een evolutie en doorheen de herschikking van een aantal begrippen in de theorie van Lacan dus.

I(maginair)

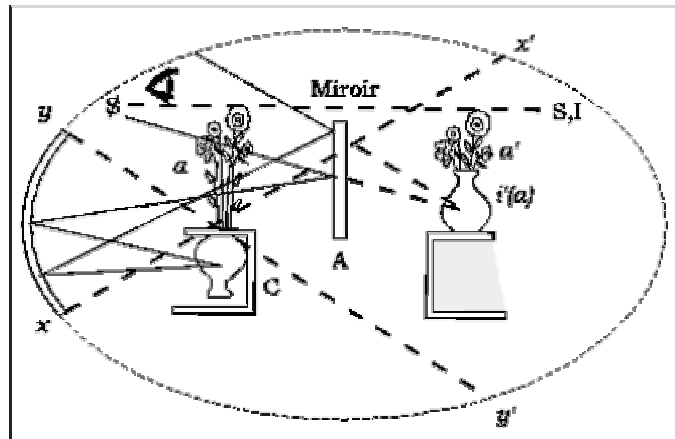
De eerste tijd van Lacans psychoanalytisch werk, is een tijd waarin hij het imaginaire uitwerkt. Het is reeds rond ’36, een paar jaar nadat hij zich lid had gemaakt van de *Société psychanalytique de Paris*, dat hij op een congres een tekst bracht over de *phase du miroir*. In zijn tekst “*Propos sur la causalité Psychique*” vermeldt hij deze voordracht, waarbij hij uitlegt dat Jones hem reeds in het begin van zijn exposé onderbrak. Lacan weigerde op het einde van de dag zijn tekst af te geven voor publicatie, maar maakt duidelijk dat het essentiële verscheen in zijn artikel over La Famille in 1938 (Lacan, 1946, p.184-185). Een finale versie wordt gepubliceerd in 1949 — 11 jaar na datum, tijd die alleen maar het belang van de these kan aanduiden — onder de titel “*Le Stade du miroir comme formateur du « Je »*” (Lacan 1949: 93-100).

De speculaire verhouding

Het is deze tekst, die de aanzet geeft tot een eerste omschrijving van het imaginaire als een aparte orde, wanneer Lacan het heeft over de imago’s en het beeld dat door het kind geassumeerd wordt: “Het volstaat om het spiegelstadium te begrijpen als een identificatie in strikte analytische zin: als een transformatie die bij het kind plaatsgrijpt wanneer het een beeld op zich neemt.” (Ibid.: 94). Dit beeld is de lacaniaanse vertaling van het freudiaanse ik: *le moi*. Het speculaire beeld, wordt voor Lacan het beeld op de wereld, het beeld in de spiegel dat teruggeworpen wordt — zowel in de hallucinatie als in de droom — als *imago van het eigen lichaam*. (Ibid.: 95). De effectieve articulatie van het imaginaire aan de hand van dit spiegelstadium zal uiteindelijk zijn neerslag vinden in het originele optische schema uit het eerste seminarie (Lacan 1952-1953), waar hij de Ander omschrijft als een imaginair medium waarlangs de identificatie noodgedwongen moet door-gaan¹.

Op die manier herschrijft Lacan het artikel van Freud over het narcisme, over verschillende lessen van het eerste seminarie heen. Het freudiaanse narcisme wordt in Lacans terugkerende beweging herschreven als een speculaire verhouding: “een erotische verhouding waarin het menselijke individu zich fixeert in een beeld dat hem van zichzelf aliëneert. Dat is de energie en dat is de vorm van waaruit die passionele verhouding stamt die hij [Freud] het *Ik* noemt ” (Lacan, 1948, p.113)

¹ In het eerste seminarie (1953-54) werkt Lacan voor de eerste keer het optische schema uit. In zijn “*Commentaire sur le rapport de Daniel Lagache*” (Lacan, 1960) breidt hij zijn commentaar uit dit vorige seminarie verder uit aan de hand van de evoluties vanuit het onderwijs dat aan de publicatie voorafgaat en dan vooral in verband met het Ding. Later, in zijn seminarie over de angst (Lacan, 1962-1963) zal hij het opnieuw gebruiken, om zijn object a vorm te geven.

→ **S(symbolisch)**

Vanuit de spiegelrelatie zal Lacan de “symbolische mal destilleren, waarin het *Ik* wordt gekneet in een primordiale vorm, vooraleer zich te objectiveren in de dialectiek van de identificatie met de ander en voordat de taal hem in het universele de functie van subject toeschrijft”² (Lacan 1949: 94). Het weerspiegelde beeld van het ik verschuift dus naar het spreken van het subject van het onbewuste. Met ander woorden: vanuit het imaginaire ik in het spiegelbeeld uit de speculaire relatie ontwerpt Lacan de notie van talig, sprekend en dus symbolisch subject, om zich te storten in het avontuur van de betekenaar en de symbolische orde³. De notie van het sprekende subject leidt Lacan vervolgens naar een onderzoek van de bestaansoorzaken van dat subject, dat niet meer gelijk staat aan een ik, maar verdeeld is, als referentie naar de freudiaanse “*Spaltung*”. Deze verdeeldheid blijkt niet meer imaginair, topisch te zijn, maar is talig, symbolisch.

Het onderzoek naar de talige structuren en de structuur van de taal, brengt Lacan bij de Saussure en bij Jakobson. Deze referenties doen hem respectievelijk uitmonden bij een theorie over de *signifiant* met zijn *signifié*, duo dat de freudiaanse voorstelling vertaalt naar zijn symbolisch equivalent, en bij de metonymie en de metafoor, als herwerking van de concepten van verschuiving en verdichting uit Freud’s artikel over “De Grap” (Freud 1905c). De uitbouw en omschrijving van deze concepten loopt samen met Lacans terugkerende beweging naar Freud waarin hij via de Rattenman, de Wolfenman in zijn eerste jaren onderwijs belandt bij de psychose en Freuds Schreberstudie. Het is deze confrontatie van het freudiaanse denken over de neurose met de kliniek van het reële bij de psychose, die Lacan zal sturen bij zijn theoretiseren van de betekenaar.

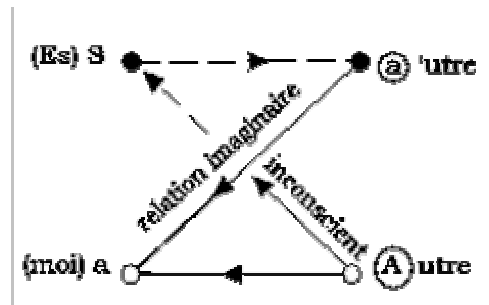
De intersubjectieve verbinding

Op die manier zal hij de analytische situatie herschrijven, met de bedoeling om duidelijk te maken dat ze buiten het duele van de speculaire en dus erotisch-narcistische relatie valt. Terwijl de analytische verhouding zich afspeelt op een symbolische as van Subject en Ander, speelt de relatie tussen “ik” en gelijke zich af op een imaginaire as, waarop de mathemen van *a-a'* uit de spiegelrelatie worden afgebeeld. In dit schema wordt de verhouding

² Eigen vertaling. In het verdere verloop van het artikel zullen de uitspraken systematisch door de auteur naar het Nederlands vertaald worden. Alle vertalingen zijn dus steeds eigen vertalingen, tenzij anders aangegeven

³ De term “*ordre symbolique*” verschijnt voor het eerst in het eerste seminarie. De les van 9 juni 1954 kreeg dan ook door Miller deze passende titel mee (Lacan 1953-1954)

van de intersubjectiviteit afgebeeld “waarin de twee termen op de doorsnede [a en a'] het koppel van de wederkerige imaginaire objectivering voorstelt dat we uitgewerkt hebben in het spiegelstadium”. (Lacan, 1957[1955]): 53). Deze intersubjectiviteit is te situeren in het veld van de seksuele agressie — het latere: *Il n'y a pas de rapport sexuel*. De duale relatie is een obstakel voor de analytische, waarin het subject (en niet meer het imaginaire freudiaanse ik) de Ander ontmoet in een symbolische verhouding.

L schema (1957[1955] : 53)

In deze queeste naar de omschrijving van het subject van het onbewuste herschrijft Lacan de freudiaanse driepikkel van de Oedipus om in zijn derde seminarie te belanden bij het grondende concept van de Naam-van-de-Vader, dat hij inschrijft in de vadermetafoor in “*D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose*” (1958).

Vooraleer tot de formulering van de Naam-van-de-Vader te komen Maakt Lacan een lange omweg langs de *Verwerfung*, om deze notie te hervertalen naar *Forclusion* — opnieuw om dit freudiaanse “concept” te hervertalen binnen de symbolische orde.⁴ Op deze weg vraagt hij zich af wat er zou instaan voor datgene wat hij later de sociale band van het discours zal noemen: het feit dat betekenaar en betekende, niettegenstaande hun vlottende, op drift geslagen verhouding, voor de neuroticus een schijn van overeenstemming hebben. Het lacaniaanse antwoord op deze vraag: de capitonneerknoop.⁵

De verhouding van betekenaar en betekende

“De verhouding van de betekenaar met het betekende [...] heeft mij ertoe gebracht om te refereren aan het bekende schema van Ferdinand de Saussure waarin men de dubbele parallelle stromen afgebeeld ziet, van elkaar gescheiden en gedoemd tot een eeuwig over elkaar heen glijden. Het is in dit verband dat ik het beeld — geleend van de meubelstoffeerder — verzonnen heb van de capitonneerknoop. Het is eigenlijk noodzakelijk dat de stof van de een zich vasthecht aan de Ander op een bepaald punt opdat we zouden weten waaraan we ons moeten houden, tenminste in verband met de mogelijke limieten van de verglijding. Er zijn dus wel capitonneerknopen, maar ze laten een zekere elasticiteit toe in de verbindingen tussen de twee termen.” (Lacan, 1957-1958: 13).

De “*point de capiton*” van Lacan is dus een term die aanduidt hoe een matras typerend wordt geknoopt, zodanig dat de vulling op zijn plaats en de elasticiteit ervan gegarandeerd blijft. Schoolvoorbeeld van zo'n gecapitonneerde vulling is die van de Chesterfield zetel. Met dit concept maakt Lacan dus duidelijk dat er knooppunten zijn tussen betekenaar en betekende, terwijl er in het netwerk van betekenaars *avant la lettre* — de vulling van de matras

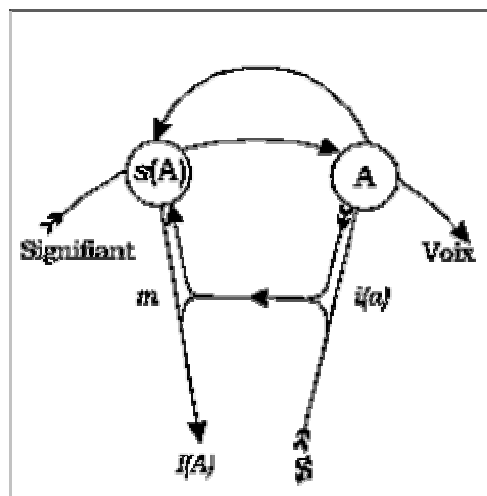
⁴ Vergelijk: Rudi Loontjens *Verwerfung* en Forclusion: van object tot betekenaar. Over de geschiedenis van twee begrippen in een eerste tijd van het onderwijs van Jacques Lacan; voorgelegd ter publicatie

⁵ Vergelijk: Rudi Loontjens: Psychose en sociale band: onvermogen of onmogelijkheid?, in *Rondzendbrief uit het freudiaanse veld*, nr. 68, 2003, pp. 19-29

— ruimte genoeg blijft zodat beiden kunnen blijven verschuiven. Het is in deze eerste omschrijving van de symbolische orde, dat Lacan het reële ontmoet in zijn afwezige vorm. Waar hij het symbolische met de Saussure omschrijft als datgene wat steeds verglijdt, bepaalt hij het reële als “dat iets, wat we steeds op dezelfde plaats terugvinden (seminarie 2, 22 juni), of “dat wat steeds op dezelfde plaats terugkeert” (Lacan 1953: *Discours de Rome*, 160). Het reële heeft geen tekort, als dat wat buiten het symbolische valt: “er is geen breuk in het reële” (seminarie 2, 29 juni), “het is absoluut ongeschonden” (ibid, 26 januari).

In deze periode wordt het reële door Lacan bijgevolg gezien als datgene wat niet verwoord wordt, als een randfenomeen, een artefact van het imaginaire en het symbolische. Het valt letterlijk uit de boot van de menselijke realiteit in een buiten dat doet denken aan *La Chose freudienne: Das Ding*, waarvoor elke *Bejagung* ontbreekt.⁶ Het reële wordt steevast en onherroepelijk uit de betekenaar geworpen en wordt niet vastgepind door een capitonneerknoop. Het is geen register, geen orde apart, zoals het imaginaire en het symbolische, maar iets dat erbuiten valt, als afval: “Dat wat niet opduikt in het symbolische, herverscht in het reële” (Lacan, 1954: 389)

Vanuit de notie van de capitonneerknoop, zal Lacan de verhouding tussen het subject en de Ander herschrijven in de Graphe⁷. De Ander is niet meer de imaginaire filter die het infans een ik verschaft, maar wordt herschreven als code: de schat van betekenaars binnen het symbolische, waarlangs het betekende van de boodschap noodgedwongen moet passeren om in een betekenaar gegoten te worden die pas in een terugkerende beweging zin krijgt. Dit is dus al een eerste herschrijven van de relatie van intersubjectiviteit, naar een relatie van subjectiviteit in de verhouding van het spreekwezen met de symbolische Ander.

Het is deze knoop, die Lacan zal voeren naar zijn concept van Naam-van-de-Vader en naar het neerschrijven van de vadermetafoor die de verhouding van Subject en Ander verder zal schrijven binnen de symbolische orde. Zo (her-)ontdekt hij in het derde seminarie dat de vader een verknopende functie heeft tussen betekenaar en betekende, naast de verbiedende freudiaanse functie: “Waarom het privilege van het Oedipuscomplex [bij Freud] [...]. Waarom is er daar een knoop die hem zo bijzonder lijkt ? — als het niet enkel en alleen is dat de notie van de vader [...] hem het meest gevoelige element biedt in de ervaring van wat ik de capitonneerknoop tussen betekenaar en betekende heb genoemd”(Lacan 1955-1956.: 304).

⁶ Voor een minutieus onderzoek van de *Verwerfung-Bejagung* thematiek: Maleval (2000) en Rabinovitch (1997).

⁷ De Graphe wordt uitgewerkt in het vijfde seminarie (Lacan, 1956-57) en afgewerkt in *Subversion du sujet et dialectique du désir* (Lacan, 1960) en meer bepaald op de bladzijden 805, 808, 815 en 817 (Lacan, 1966)

De knopende functie van de vader, doet Lacan in zijn eraan gewijde seminarie voorlopig afwijken van het formuleren van een etiologisch principe van de psychose om opnieuw de verhouding van het subject met de Ander aan een onderzoek te onderwerpen. Hiertoe herformuleert hij de freudiaanse triniteit van vader-moeder-kind in het vierde en vijfde seminarie, ondermeer vertrekkende van een stapsgewijze lectuur van de Kleine Hans.

Aan de hand van deze studie, formuleert hij de fallus als regulator tussen moeder, vader en kind. Vanuit het onderzoek naar de status van het *object* formuleert Lacan drie vormen van object, elk in verhouding tot een logisch stadium in de wording van een subject, gerelateerd aan een manco, een tekort. Het *eerste*, in een verwijzing naar de ego-analytici, is een imaginair manco van een reëel object: de *frustratie* van de moederborst⁸. Het *tweede*, reële *privatie* van een symbolisch object: de symbolische fallus. Het *derde* is dan de symbolische *castratie* door de reële vader van de imaginaire fallus.

Vanuit deze exploratie van de freudiaanse Oedipus, en vooral in het volgende lesjaar wordt het voor Lacan duidelijk dat de fallus een betekenaar is. Meer zelfs: het is de betekenaar die het verlangen betekent, voorbij zijn object: “De fallus is de betekenaar van het verlangen van het verlangen van de Ander. [...] Dit is dan ook de reden waarom hij zijn geprivilegieerde plaats krijgt als object” (Lacan, 1958-59, 07/01/59)

De fallische verhouding: verlangen en fantasma

De conclusie van de pregnantie van de fallus, zowel in zijn imaginaire als symbolische versie wordt door Lacan gekoppeld aan het vroegere L-schema van de analytische relatie en dus tevens impliciet aan het inaugurerende schema van de speculaire verhouding. Resultaat: het I-schema, als schema van neurotische subjectieve verhouding met de Ander. Bijna onmiddellijk wordt dit schema van de lacaniaanse Oedipus, met vier polen in plaats van de freudiaanse drie en vooral met de vader in de positie van de Ander van de Naam-van-de-Vader gereduceerd, herleid tot een metafoor, als resultaat van een vijftal jaar onderwijs over het symbolische: de vadermetafoor, waarin hij de tijden van frustratie (DdlM/Sas), privatie (NdP/DdlM) en castratie (NdP(A/φ)) verwerkt.

$$\frac{\text{Nom-du-Père}}{\text{Désir de la Mère}} \cdot \frac{\text{Désir de la Mère}}{\text{Signifié au sujet}} \rightarrow \text{Nom-du-Père} \left(\frac{A}{\text{Phallus}} \right)$$

Tekenend is dat door de operatie van de metaforisering via de Naam-van-de-Vader, de Ander de fallus als betekende onder de breukstreep van de metafoor houdt. Dit betekent dat vanaf dit moment de Ander getekend is, betekend door de fallus en dus tekort schiet, voorbij de volledigheid van een code van de taal. Dit getekend, doorstreept zijn van de Ander, voert Lacan terug naar het object, naar datgene wat hij zijn enige uitvinding, zijn unieke bijdrage aan de psychoanalyse noemt: het object kleine *a*, dat hij relateert aan het ontbreken van de fallus bij de Ander uit de vadermetafoor: “kleine *a*, is A min phi”. (Lacan, 1961-1962: 22/03/61).

In *Le désir et son interprétation* werkt hij het jaar daarop het fantasma uit, dat hij relateert aan het verlangen en dus aan het object. “In ons laatste onderhoud heb ik de structuur van het fantasma uitgewerkt in de mate dat hij in het subject de ondersteuning van zijn verlangen is.” (Lacan 1958-59, 10/06/59). De vraag van het imaginaire fantasma en de imaginaire structuur van het verlangen, maakt dat Lacans nakende ontmoeting met het reële versneld

⁸ Vergelijk de uitspraak van Lacan in zijn *Fonction et champ de la parole et du langage* wanneer hij stelt: “Dat *ego*, waarover onze theoretici nu de kracht definiëren door de capaciteit om een frustratie te onderhouden, is frustratie in zijn essentie”. (Lacan, 1956: 250)

wordt, in een stroomversnelling geraakt en doorheen de volgende jaren tot in de puntjes uitgespit wordt.

→ **R(eëel)**

Het opnieuw treffen van het object in “Le désir” (Lacan 1958-59) doet Lacan het gevecht aangaan met het reële dat hij ontmoette bij Schreber, doorheen verschillende jaren onderwijs. Op het einde van dit seminarie geeft hij het volgende aan: “Het object waarover sprake, voor zover het het reële vervoegt, participeert eraan, en wel hierin: als dat wat weerstand biedt tegen de vraag, wat ik het onverbiddelijke zou noemen. Het object van verlangen is onverbiddelijk als dusdanig, en als hij het reële vervoegt, het reële waarop ik allusie maakte [...] bij de analyse van Schreber, dan is het onder die vorm van het reële die het best die onverbiddelijkheid incarneert, die vorm van het reële die zich hierin presenteert: dat het steeds op dezelfde plaats terugkeert.” (Ibid. 01/07/59).

Uit deze confrontatie van het symbolische uit de vorige periode met het reële moet Lacan zijn theorie herzien. Zo wordt de *Ander*, door zijn mankeren *gesubjectieerd*, bekleed met een streep (**A**) die hem als tekort schietend, onderworpen aan de wet van de taal toont. “De Ander wordt geïnstaureerd als subject. Vanaf dan is het vanaf dit moment dat de introductie van het subject, van het individu in de betekenaar de functie krijgt van hem te subjectiveren”. (Ibid.: 13/05/59) Deze Ander als subject en niet meer als plaats, als code van de taal, maakt dat de verhouding van het subject ermee herschreven wordt via het verlangen. Meer nog, door de productie van een object dat tussen beide staat wordt hun verhouding herschreven als een metonymisch verlangen: een verlangen dat onbevredigbaar is, vermits het object in werkelijkheid niet bestaat, maar een imaginaire representatie is van het reële, *onverbiddelijke tekort* in de Ander. Ook de symbolische fallus, resultaat van de inschrijving van het subject in deze symbolische orde via de vadermetafoor, blijkt ontoereikend en even afwezig om dit reële te betekenen.

Vandaar: een opnieuw situeren van de freudiaanse Oedipus via de lectuur van Hamlet onder een Andere betekenaar, die Lacan “de boodschap van het onbewuste noemt, meerbepaald de betekenaar van de gebarreerde Ander [S(**A**)]” (Ibid.: 29/04/59) Het is de betekenaar die aanduidt dat er op de plaats van de grote “Ander in zijn vorm van verzameling van betekenaars iets ontbreekt. Iets dat enkel een ontbrekende betekenaar kan zijn [de fallus]” (Ibid.: 8/04/59) “In de normale vorm van de Oedipus — als we het zo mogen stellen —, draagt de S(**A**) een incarnatie in zich, die van de Ander, van de Vader, voor zover de sanctionering van de plaats van de Ander, de waarheid over de waarheid van hem verwacht en geroepen wordt, in zijn hoedanigheid van de auteur van de wet en nochtans in de zin dat hij ze niet moet ondergaan [...]” (Ibid.: 29/04/59).

De verhouding van onmogelijkheid

Deze evolutie maakt dat Lacan zijn concept van de Naam-van-deVader zal herzien. In het seminarie, getiteld “*Les noms du père*” was hij van plan dit te doen, maar ziet er, na een eerste les voorlopig — voor een paar jaar — van af. In de plaats zal hij zijn object *a* verder conceptualiseren en van daaruit het reële een plaats geven naast het imaginaire en symbolische als volwaardige orde die de naam “*het onmogelijke*” meekrijgt. Dit breukvlak zal een paar jaar in beslag nemen vooraleer zich te voltrekken. Lacan neemt opnieuw een binnenweg: langs Freud via het freudiaanse “*Das ding*” via de tegenstelling tussen realiteits- en lustprincipe in zijn seminarie over de ethiek van de psychoanalyse (Lacan, 1959-1960,

passim). *La Chose (freudienne)* krijgt op die manier zijn plaats als personificatie van het reële, aan gene zijde van het lustprincipe.

Ook in “*Le transfert*”, zal Lacan voortbouwen op zijn seminarie over het verlangen. Hierin ondervraagt hij dat waarop het vorige eindigt. Hij maakt duidelijk dat de analyticus niet antwoord op de vraag opdat de leegte (het tekort) zou bewaard blijven, daar waar het verlangen zich manifesteert. (Lacan 1960-1961, passim) Vandaar de conceptualisering van het verlangen van de analyticus, dat erin bestaat de analyse en het spreken van de analysant vlottend te houden. In de les van 19 april zal hij trouwens opnieuw de verhouding tussen fallus en object kleine *a* onder de loep nemen. Onder de loep van Dora, om het verlangen van de hysterica conceptualiseren in verhouding tot de Ander, de fallus en het object *a*. Hiervoor baseert hij zich op de droom van “*la belle bouche*” waar het object *a* “zalm” de castratie ($-\varphi$) betekent ten aanzien van een onbereikbare en mysterieuze Ander. (Ibid.: 19/04/61)

$$\begin{array}{c} a \\ \text{---} \diamond A \\ - \varphi \end{array}$$

In het tiende seminarie richt Lacan de fallus andermaal op. Meer bepaald in de les van 21 februari 1962, wanneer hij stelt dat hij de geprivilegieerde functie van de fallus wil definiëren met betrekking tot de identificatie van het subject.

Het jaar daarop, zal hij deze piste verder uitbouwen en zal hij het object *a* terug relateren aan de castratie. Hierbij maakt hij duidelijk dat het in het Oedipusverhaal in de eerste plaats niet om de vader gaat: “Oedipus is niet in de eerste plaats de vader. Het is diegene die het verbod wil overtreden aangaande de conjunctie tussen *a*, $-\varphi$ en de angst, diegene die wil zien wat er zich bevindt voorbij de geslaagde bevrediging van zijn verlangen.” (Lacan 1962-1963, 03/06/1963). Het is ook hier, in zijn seminarie over de angst, dat Lacan het genot effectief introduceert en dat hij dat van de vrouw zal afscheiden van het verlangen, het genot een rechtstreekse relatie hebbend met de orde van het Ding (Ibid. 20/03/63). Deze verhouding van genot en reële zal pas veel later uitgewerkt worden (cf infra). “Het genot kent de Ander niet, of enkel via object kleine *a*” (Ibid. 13/03/63). De kleine *a* zou een object zijn, dat herinnert aan een ongedeeld subject in verhouding tot een onverdeelde Ander. De deling van de Ander met een rest (het object *a*) als gevolg, zou datgene zijn wat angst verschaft, angst die herschreven wordt tot verlangen door het gedeelde subject dat als product van de operatie achterblijft (Ibid.)

S	A	Genot
a	A	Angst
§		Verlangen

In het elfde seminarie — *Les quatre concepts fondamentaux* (Lacan 1963-1964) — wordt het reële voor het eerst geconcipieerd als een volwaardige orde, refererend aan de “onmogelijke betekenaar, de *caput mortuum* van de betekenaar” uit het vierde seminarie (Lacan, 1956-1957). Dit is ook de periode dat Lacan, het symbolische confronterend met het reële, de Naam-van-de-Vader wil pluraliseren, rekening houdend met het onmogelijke dat inherent is aan de symbolische orde. Zo heette de eerste en enige les van 21 november 1963 van het gelijknamige en onafgewerkte seminarie: *Les Noms du Père*.

Dat wat altijd op dezelfde plaats terugkeert als een artefact van het imaginaire en het symbolische, krijgt zijn plaats toebedeeld vanuit de revolutie van het symbolische door de

ontwikkeling van de theorie over het object. Wat bij de psychoticus uit het symbolische verworpen is en terugkeert in de hallucinatie wordt in dit seminarie in een theoretisch denkkader gegoten. Het reële dat voorheen enkel uit de boot viel van het symbolische en het imaginaire, wordt nu omschreven als datgene wat er onmogelijk in zee mee kan gaan! Het blijkt inherent aan de keten van betekenaars, als een *onmogelijke verbouding* in de verwijzing van de ene betekenaar naar de andere. Lacan relateert het aan de Aristoteliaanse *tuché* — het pure toeval — de betekenaarsketting aan een puur automatische en bijna mechanische handeling: het *automaton*. De betekenaar blijkt als een *perpetuum mobile* te worden afgerammeld. Daar waar de ketting onderbroken wordt steekt het reële als onmogelijke de kop op. (Lacan 1963-1964, passim).

Dit reële en de onmogelijkheid worden over een aantal jaren verder uitgewerkt, terwijl de concepten uit de vorige onderwijsperiode opnieuw geëvalueerd worden. Getuige daarvan : de titels van seminaries zoals “*L’objet de la psychanalyse*” (1965-66), “*La logique du fantasme*” (1966-67), “*D’un Autre à L’Autre*” (1968-69).

In “*L’envers de la psychanalyse*” (1969-70), wordt de structurele verhouding van de betekenaar met het reële gekristalliseerd en in het meesterdiscours gekoppeld aan de definitie van de betekenaar als datgene wat een subject betekent voor een andere betekenaar. Tegelijkertijd wordt duidelijk gemaakt dat de onmogelijkheid van het reële een rest vertoont in de subjectieve realiteit: een genot voorbij de betekenaar. Een nieuwe lacaniaanse hervertaling van het freudiaanse “*Aan gene zijde van het lustprincipe*”. Het gesubverteerde “*Je pense donc je suis*” uit *La troisième*: ik denk [spreek], dus ik ben genietend. (Lacan, 1974 : 179)

Ψ (RSI)

Met de introductie van het “Ander genot”⁹ — dat aan de “imaginaire Ander” uit de spiegel, aan de “symbolische Ander” van de code en aan de “moederlijke Ander” uit het vierde seminarie voorbijgaat — zijn we bij de logische tijd van de conclusie in het onderwijs en de geschriften van Lacan aanbeland. Het is een concluderend moment waarin hij de vorige periodes terug aan elkaar zal rijgen in een knoop, waarbij de concepten terug door elkaar geschud en op tafel gegooid worden. In dit opzicht betekent het twintigste seminarie een daad-werkelijk breukvlak. Het symbolische wordt herschreven, rekening houdend met de ontwikkelde concepten van de “*Un*”, de Φ en de $S(A)$, die de onmogelijkheid pogen te schrijven.

De *Un*, is Lacans herwerking van de Meesterbetekenaar S_1 die verwijst naar het weten S_2 , beweging waarin het subject zich toont in het reële breukvlak van de onmogelijkheid. Vandaar de “Een”, als betekenaar die de meester en zijn verhouding met de slaaf overstijgt. In *Encore* geeft hij de volgende definitie: “De Een is niet zomaar een betekenaar. Hij is de betekenaarsorde voor zover hij zich opricht vanuit de omhulling waarin elke ketting voortbestaat.” (Lacan, 1972-1973: 131) “Het is de betekenaar die de eenheid verzekert, eenheid van de copulatie van het subject met het weten”(Ibid: 130). De meesterbetekenaar betekent dus niet meer het subject voor het weten, maar verwijst naar een andere Een, die verwijst naar een andere Een, ..., die verwijst naar het weten. “De Een die in detail wordt geïncarneerd is iets dat zich onbeslist ophoudt tussen het foneem, het woord, de zin, zelfs gans het denken” (Ibid: 131)

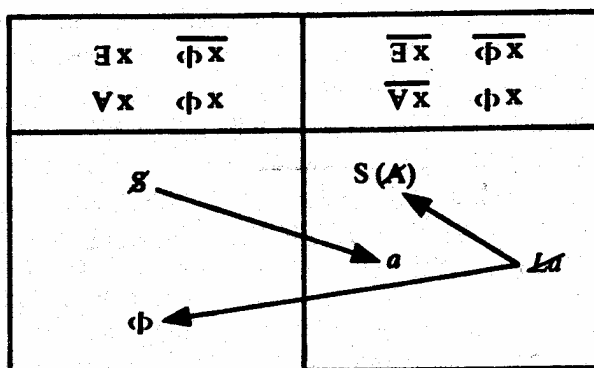
⁹ Dat reeds op een bepaalde manier werd geïntroduceerd in 1967, in zijn samenvatting van het XIVde seminarie, « *La logique du fantasme* » : « *Sujet autant que lui bien sûr, mais qui fait des rets de fantasme l'appareil de conduction par où il dérobe en court-circuit une jouissance dont le lieu de l'Autre ne le sépare pas moins. Avec cette référence à la jouissance s'ouvre l'ontique seul avouable pour nous. [...] Ce lieu de l'Autre n'est pas à prendre ailleurs que dans le corps [...]* »

$$S_1 (S_1 (S_1 (S_1 \rightarrow S_2))$$

Het is deze Een uit “*Deta(l)al*”¹⁰ die de herwerking aankondigt van het symbolische, in zijn confrontatie met het reële. Het talige onbewuste wordt getekend door deze *Deta(l)al* vermits ze het reële en dus het genot knoopt aan het symbolische, vermits ze “van het weten zaken articuleert die veel verder gaan dan dat wat het spreekwezen kan verdragen als uitgesproken weten” (Ibid.: 127). Vandaar dat de taal, het symbolische “een wilde vertaling is van het weten over *deta(l)al* is. [...] het onbewuste is een weten, een omgaan met *deta(l)al*. En wat men kan doen met *deta(l)al* gaat ver voorbij aan datgene waarvan men zich rekenschap kan geven ten titel van *deta(l)al*.” (Ibid.:127).

De onmogelijke (seksuele) verhouding

Omdat de taal getekend, gebrandmerkt is door het reële, en dus niet meer op zich staat, moet Lacan de subjectieve, door de betekenaar van de fallus gemedieerde verhouding herschrijven, in iets wat niet te schrijven valt — vandaar ook de invoering van het matheem als overdraagbaar teken, voorbij de taal. Aldus introduceert hij de onmogelijke seksuele verhouding¹¹ — die een rechtstreekse referentie is naar de onmogelijkheid van het reële. Hierin herwerkt hij al ten dele zijn concept van de Naam-van-de-Vader. De vader wordt immers opnieuw (imaginair) gerepresenteerd als diegene die een uitzondering vormt op de deling van de Ander door de fallus. Het is diegene die buiten de taal valt omdat hij er niet door gedeeld wordt. Deze vader herinnert ten volle aan de mythische oervader die Freud omschrijft in *Totem en taboe*. Het mythische van de vader van de horde wordt echter symbolisch gekaderd, voorbij het imaginaire van de mythe.

De man schikt zich in deze seksueringsformules onder de fallus, terwijl de vrouw (zonder “D”) eraan voorbijgaat. Ze valt niet volledig (*pas-toute*) onder de fallus te schikken, net als haar genot dat supplementair is aan het fallische genieten. Het *fallische*, binnen het symbolisch te situeren genot staat hier rechtlijnig tegenover het Ander, aan het symbolisch

¹⁰ die men eigenlijk beter zou vertalen als “*Deta(l)al*”, men een “l” tussen de twee a’s, om zo het lallende van de moedertaal, die herinnert aan de mythische reële eenheid tussen moeder en kind, te verwoorden. Vergelijk : « *J’ai essayé à la façon que j’ai pu, de faire revivre quelque chose qui n’était pas de moi, mais qui avait déjà été aperçu par les vieux stoïciens. Il n’y a aucune raison de penser que la philosophie ait toujours été la même chose que ce qu’elle est pour nous. En ce temps-là la philosophie était un mode de vivre – un mode de vivre à propos de quoi on pouvait s’apercevoir, bien avant Freud, que le langage, ce langage qui n’a absolument pas d’existence théorique, intervient toujours sous la forme de ce que j’appelle d’un mot que j’ai voulu faire aussi proche que possible du mot lallation – langage.* » (Lacan, 1975 : 11)

¹¹ De uitspraak “Il n’y pas de rapport sexuel” dateert al van de jaren 70 en werd door Lacan voor het eerst uitgesproken in het seminarie “*D’un discours qui ne serait pas du semblant*” (Lacan, 1970-1971).

voorbijgaande en in het reële te plaatsen genot. Het reële genot van de vrouw is supplementair aan het talige fallisch genot van de man. “Het *Andere genot* is buiten-talig, staat buiten het symbolische” vertelt Lacan in *La troisième* (Lacan: 1975). Getuige hiervan de S(A) die Lacan onder de breukstreep van de vrouw plaatst als betekenaar die het tekort van de Ander voorbij de fallus betekent. Deze betekenaar betekent het object *a*, als herinnering van het verlies, het object dat “volkomen essentieel is voor de functie van de taal” (Lacan, 1972-73 :31) en dat Lacan “een object noemt, maar dat eigenlijk niets meer is dan een letter” (Ibid.: 30), “een mislukken [*ratage*]” (Ibid.: 55).

*De verknoopte verhouding*¹²

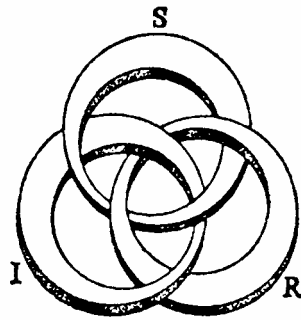
De mathemen van de seksueringsformules — die een meer uitgebreide commentaar verdienen — voldoen echter nog niet aan de klinische realiteit van de terugkeer naar Freud, die Lacans onderwijs bezielt. Het tekort schieten van het symbolische, waarin een genot bek(lijft) dat aan de Ander als code voorbijgaat in deta(l)al maakt voor hem duidelijk dat zijn formule van de vadermetafoor evenzeer niet voldoet. Deze moet uitgebreid worden, voorbij het symbolische. Vandaar volgende parodie: *Les Non dupes errent* als hervertaling van le *Nom-du-père* (Lacan, 1973-1974). Wat evenveel betekent als: opdat het subject zich tot het symbolische wil verhouden, moet het zich laten duperen door het symbolische, met zijn reële onmogelijkheid. Wanneer het zich hiervan geen slachtoffer maakt is het gedoemd tot zwerven zonder een symbolisch ankerpunt — dat voorbijgaat aan de enkelvoudige vadermetafoor met zijn unieke Naam-van-de-Vader.

De beweging van de vermenigvuldiging van de Naam-van-de-Vader zet zich verder in het seminarie *RSI* (Lacan 1974-1975) en in *Le Sinthôme* (Lacan, 1975-1976). Het is dan ook in deze seminaries dat Lacan zijn concepten zal “reorganiseren”, rekening houdend met zijn persoonlijke theoretische (r)evolutie: een evolutie in een terugkerende beweging naar Freud.

De drie ordes van het reële, het imaginaire en het symbolische worden aan elkaar geknoopt. De Naam-van-de vader wordt hierbij gereduceerd tot zijn naamgevingsfunctie¹³: “De namen van de vader, dat is het volgende: het symbolische, het reële en het imaginaire. Het zijn de eerste naampjes.” (Lacan, 1974-1975: 11/03/75). De knoop die Lacan gebruikt om de onderlinge verhouding tussen zijn drie sferen van de psychische realiteit in een topologie voor te stellen is niet zomaar een knoop. Het is de knoop die afgebeeld op het wapenschild van de Borromeese clan, dat hij introduceert in 1972 (Lacan, 1971-1972, 08/02/1972): drie cirkels die op dergelijke wijze verknoopt zijn, dat er slechts een ervan moet doorgeknipt worden opdat ze alledrie op drift zouden slaan in een uiteenspatten van de structuur. Drie families die zich op die manier verhouden dat ze samenklitten in een onderlinge verknoopte verhouding, waarbij ze alledrie evenzeer van elkaar af-han(g)-kelijk zijn.

¹² Hetgeen volgt is een te beschouwen als een aanvulling, een uitwerking, zelfs een correctie op het laatste deel van mijn artikel *Debiliteit, Geen simpele zaak*. (Loontjens, 1999)

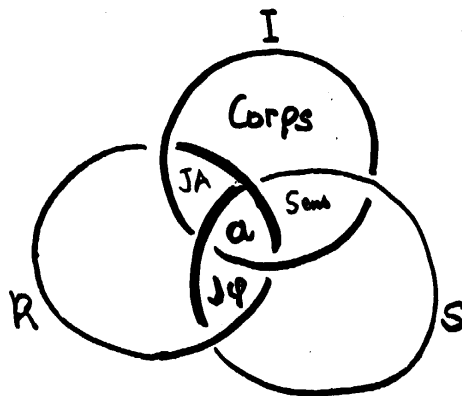
¹³ Herinner de eigennaam, de *nom propre* uit de inleiding, die Lacan uitspreekt in zijn toespraak in Carácas uit 1980.

(Lacan, 1976: 49)

Het symbolische is dus niet meer het zaligmakende Nirvana van de subjectiviteit, het is verknoopt met het imaginaire en het reële. Deze topologische trilogie van R, S en I blijkt niet-te-min nog steeds ontoereikend om de psychische realiteit te representeren.

Vooreerst zal Lacan de concepten van het object, het fallische en het Ander genot situeren in de gaten van de knoop. Aldus situeert hij het object in de doorsnede van de drie ordes, als het afvallige object dat vanuit het tekort in het symbolische imaginair gerepresenteerd wordt om het reële van het genot (cf. het is en blijft slechts een letter) te vatten.

(Lacan, 1974)

De twee soorten genot sluiten aan op het object als meer-aan-genieten, *plus-de-jourir*. Het fallische genot blijkt zich tussen het symbolische en het reële op te houden als een genot dat door de betekenaar van de fallus betekend wordt. Het heeft geen enkel uitstaans met het lichaam (I). Lacan noemt het zelfs “*Hors-corps*”. Zo ook vergaat het de zin: tussen het symbolische van de betekenaar en het imaginaire en aangesloten op het object¹⁴. Het *Andere genot* valt volledig buiten het symbolische en krijgt slechts een imaginaire representatie in de doorsnede van het reële met het imaginaire: het genot dat bek(lijft) op niveau van het lichaam¹⁵. Het *fallische genot* is dus buiten-lichamelijk — het zogenaamde genot van de blablabla, waar zelfs een volledige Quarto werd aan gewijd! —, het Andere genieten buitentalig (*hors langage*).

In deze knoop definieert Lacan het symptoom als “een uitbreken van de anomalie van het fallische genot, in die zin dat het fundamentele manco van de onmogelijke seksuele verhouding erdoor geëtaleerd, uitgespreid wordt.” (Ibid.) Het symptoom blijft nog steeds talig, symbolisch bewerkbaar via de interpretatie: “in de interpretatie is het enkel op de

¹⁴ Vergelijk de oorspronkelijke notie van de capitonneerknoop.

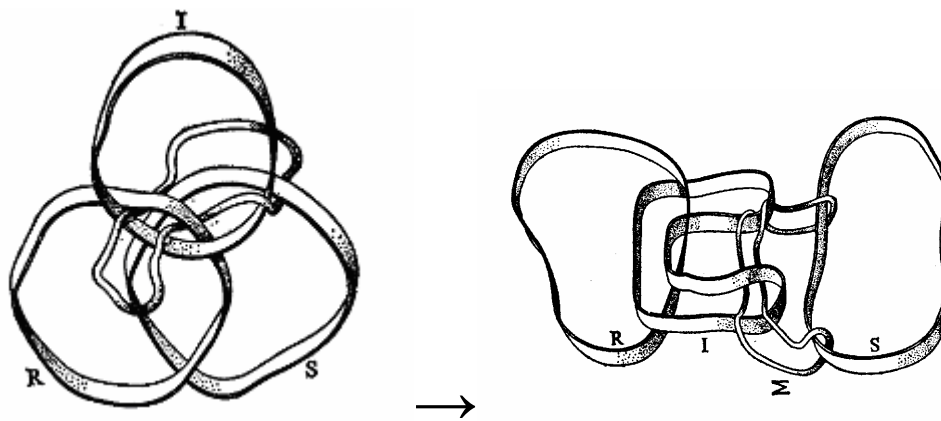
¹⁵ Vergelijk de speculaire erotisch agressieve relatie

betekenaar dat de analytische interventie gericht wordt en dat er iets vanuit het veld van het symptoom kan terugdeinzen” (Ibid). Hierop zal hij in *le sinthome* verder werken.

De “sinthomatische” verbouding

In “*Le Sinthome*” (Lacan 1975-1976) zal hij zijn triptiek van het borromeese wapenschild uitbreiden, rekening houden met zijn tekort schietende concept van de Naam-van-de-Vader. “De drievoudige knoop van R, S, I is niet de enige. We kunnen er geen genoeg-en mee nemen want, door niet onderscheidbaar te zijn zouden ze kunnen doorgaan voor een nieuwe vorm van het imaginaire, het reële, zelfs het symbolische”.(Lacan 1976: 58)

Hiertoe bespreekt hij de psychose van Joyce — opnieuw een theoretische herwerking door een confrontatie van de theorie aan de realiteit van de psychose! Deze psychose zou die erin bestaan dat ze de Naam-van-de-Vader suppleert door het creëren van een ego als schrijver die nog voor eeuwen ver in academische kringen zou besproken en behandeld worden. Lacan maakt duidelijk hoe een psychoticus, een “*Non dupe qui erre*”, een niet gedupeerde die zwerft, het op drift geslagen symbolische toch verknoopt via een symptoom, *in casu* dat van de schriftuur via deta(l)al — een schriftuur en spreken dat Lacan vanaf dan ook zal overnemen met zijn onnoemelijke neologismen.

(Lacan 1976: 57)¹⁶

Het is op dit punt dat Lacan zijn Naam-van-de-Vader zal relativeren en inschrijven als een sinthoom: een vierde ring. De figuur met vier ringen [...] noem ik de figuur van de psychische realiteit, en Σ is het symptoom” (Ibid.: 56), “de vierde cirkel is het symptoom” (Ibid.: 40). “Het symptoom is de noot die eigen is aan de menselijke dimensie.” (Ibid.: 56).

“De specificiteit van [onderstaande] figuur, is dat ze een cirkel maakt: $\Sigma + S$, is datgene wat een nieuw soort S[yMBOLISCHE] creëert. Hierdoor maakt het symptoom ten volle deel uit van het onbewuste” (Ibid.: 58). Dit deel uitmaken van het onbewuste, is een onmiddellijke referentie naar Freud en — opnieuw — naar het Oedipuscomplex en dus de Naam-van-de-Vader. De vierde ring noemt Lacan dan ook zonder morren: “[...] het Oedipuscomplex. [...]” dat hij dus “nog niet wegwerpt. Het is impliciet in de knoop zoals ik hem teken, zoals hij de drie op minieme manier verknoopt.”(Lacan, 1974-75.: *Ornicar?* 3: 76).

Door de confrontatie van het symbolische aan het reële in zijn onderwijs dat teruggrijpt naar Freud, werd het duidelijk dat deze notie tekort schiet. Het reële van de

¹⁶ Om van de eerste figuur naar de tweede en eigenlijk dezelfde figuur over te gaan volstaat het om te trekken aan het reële en het symbolische, net op dezelfde wijze als in het oorspronkelijke schema van het delier van Schreber: het I-schéma, zoals uitgewerkt in “*D’une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose*” (Lacan, 1958: 571)

betekenaar, het verknopen van het reële aan het symbolische maakt dat er een supplement voor de Naam-van-de-Vader moet zijn: het sinthoom.

“Is die supplementaire functie van de Vader onontbeerlijk? Ik toon aan dat dit onjuist is.” (Ibid.: 99). Door een toetsing van de triniteit aan de subjectiviteit van de psychoticus Joyce, is het voor Lacan klaar dat de Naam-van-de-Vader niet op zich staat als God ten opzichte van de zoon en de heilige geest — die hij hervertaalt in het symptoom.

Het sinthoom biedt een andere verhouding tot de vragen die gesteld worden in lalangue. "De vierde [ring] [...] is het sinthoom. Het is ook de Vader, voor zover dat *perversion*, slechts *Père-version* [Vaderversie] wil zeggen en dat de Vader uiteindelijk slechts een symptoom is, of een sinthoom. [...] Het oedipuscomplex is op zich slechts een symptoom. Het is voor zover de Naam-van-de-Vader ook de Vader van de naam is, dat alles samenblijft, wat het symptoom niet minder noodzakelijk maakt." (Lacan, 1975-1976, *Ornicar?* 6: 9)

Einde van een wandeling zonder besluit, begin van een reis

Gent, 08/05/2003

Bibliografie

Freud, Sigmund (1905c) De grap en haar relatie tot het onbewuste, in *Psychoanalytische Duiding 5*, Meppel-Amsterdam, Boom, ,

Lacan, Jacques (1948) L'aggressivité en psychanalyse. Rapport théorique présenté au XIe congrès des psychanalystes de langue Française à Bruxelles à la mi-Mai 1948, in *Écrits*, Seuil, Paris, 1966

Lacan, Jacques (1949) Le stade du miroir comme formateur de la fonction de Je telle qu'elle nous est révélée dans l'expérience psychanalytique, in *Écrits*, Paris, Seuil, 1966, pp.93-100.

Lacan, Jacques (1952-53) *Transcription de notes du séminaire "L'homme aux loups"*, onuitgegeven [men kan deze tekst terugvinden op de site van de *Groupe de Travail Lutecium: www.lutecium.org*].

Lacan, Jacques (1953) *Le Symbolique, l'imaginaire et le réel*, onuitgegeven. [Bestaande versies waaronder Jacques Lacan, «*Le Symbolique, l'Imaginaire et le Réel*», in *Petits écrits et conférences, 1945 - 1981*, compilatie van fotokopijen van verschillende oorsprong die verschillende onuitgegeven teksten van Lacan bundelt, pp. 403-429. *Bibliothèque de la E.F.B.A.: CG-254*].

Lacan, Jacques (1953) Le discours de Rome, in *Autres Écrits*, Paris, Seuil, 2001, 133-164.

Lacan, Jacques (1953-54), *Le Séminaire Livre I, Les écrits techniques de Freud*, texte établi par Jacques-Alain Miller, Paris, Seuil, 1975

Lacan, Jacques (1954) Réponse au commentaire de Jean Hyppolite sur la « *Verneinung* » de Freud, in *Écrits*, Paris, Seuil, pp.381-401, 1966

Lacan, Jacques (1955-56), *Le Séminaire Livre III. Les Psychoses*, texte établi par Jacques-Alain Miller, Paris, Seuil, 1981.

Lacan, Jacques (1956[1953]), Fonction et champ de la parole et du langage, in *Écrits*, Seuil, Paris, pp. 237-322, 1966.

Lacan, Jacques (1956-57), *Le Séminaire Livre IV, La relation d'objet*, texte établi par Jacques-Alain Miller, Paris, Seuil, 1994.

Lacan, Jacques (1957[1955]), Le séminaire sur la lettre volée, in *Écrits*, Paris, Seuil, pp.11-61. 1966

Lacan, Jacques (1957-58), *Le Séminaire Livre V, Les Formations de l'inconscient*, texte établi par Jacques-Alain Miller, Paris, Seuil, 1998.

Lacan, Jacques (1958), D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose, in *Écrits*, Seuil, pp.531-583, 1966

Lacan, Jacques, (1958-1959) *Le Séminaire, Livre VI, Le désir et son interprétation*, onuitgegeven.

Lacan, Jacques, (1959-1960) *Le Séminaire, Livre VII, L'Éthique de la psychanalyse*, texte établi par Jacques-Alain Miller, Paris, Seuil, 1986

Lacan, Jacques, (1960) remarque sur le rapport de Daniel Lagache : « Psychanalyse et structure de la personnalité », in *Écrits*, Paris, Seuil, 1966.

Lacan, Jacques, (1961-1962) *Le Séminaire, Livre IX, Le transfert*, onuitgegeven.

- Lacan, Jacques, (1962-1963) *Le séminaire, Livre X, L'angoisse*, onuitgegeven.
- Lacan, Jacques (1963) *Le Séminaire, Livre X(b), Les Noms du Père*, onuitgegeven les van 21 november 1963
- Lacan, Jacques (1963-1964), *Le séminaire, Livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, texte établi par Jacques-Alain Miller, Paris, Seuil, 1973
- Lacan, Jacques, (1964) Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse, in *Autres Écrits*, Paris, Seuil, pp. 187-190, 2001
- Lacan, Jacques (1965-1966), *Le Séminaire, Livre XIII, L'objet de la psychanalyse*, onuitgegeven.
- Lacan, Jacques, (1966-1967), *Le Séminaire, Livre XIV, La logique du fantasme*, onuitgegeven.
- Lacan, Jacques, (1967) La logique du fantasme, in *Autres Écrits*, Paris, Seuil, pp. 323-328, 2001.
- Lacan, Jacques (1968-1969), *Le Séminaire, livre XVI, D'Autre à L'autre*, onuitgegeven.
- Lacan, Jacques (1972), L'étourdit, in *Autres Écrits*, Paris, Seuil, pp.449-498, 2001.
- Lacan, Jacques (1970-1971), *Le Séminaire, Livre XVIII, D'un discours qui ne serait pas du semblant*, onuitgegeven.
- Lacan, Jacques (1971-1972), *Le Séminaire, Livre XIX, Ou pire, .../ Le savoir du psychanalyste*, onuitgegeven
- Lacan, Jacques (1972-1973), *Le Séminaire, Livre XX, Encore*, Paris, Seuil, 1975.
- Lacan, Jacques (1973-1974), *Le Séminaire, Livre XXI, Les non dupes errent*, onuitgegeven.
- Lacan, Jacques (1974), La troisième, in *Lettres de l'École freudienne*, 16, pp.177-203, 1975, (<http://perso.wanadoo.fr/espace.freud/topos/psych/psysem/troisiem.htm>)
- Lacan, Jacques (1974-1975) *Le Séminaire, Livre XXII, RSI, onuitgegeven (Ornicar?, nummers 2,3,4,5)*
- Lacan, Jacques (1975) Le symptôme, conférence à Genève le 4 Octobre 1974, in *Bloc-notes de la psychanalyse*, 1985, nr. 5, pp. 5-23.
- Lacan, Jacques (1975) Joyce Le Symptôme, in *Autres Écrits*, Paris Seuil, pp.565-570, 2001.
- Lacan, Jacques (1975-1976) *Le Séminaire, Livre XXIII, Le Sinthôme*, onuitgegeven (Ornicar?, nummers 6, 7, 8, 9, 10, 11)
- Lacan, Jacques (1976) *De James Joyce comme symptôme*, onuitgegeven voordracht, gehouden op 24 januari 1976 in het *Centre Universitaire Méditerranéen de Nice*.
- Lacan, Jacques (1976) Conférences dans des universités nord-américaines, in *Scilicet*, nr. 6/7, pp. 5-66, 1976.
- Lacan, Jacques, (1976-1977) *Le séminaire, livre XXIV, L'insu que sait de l'une-bévue s'aile à mourre*, onuitgegeven, (Ornicar? nummers 12/13, 14, 15, 16, 17/18)
- Lacan, Jacques (1980) « *Le séminaire de Caracas* » Cette intervention de Lacan ouvrant la Rencontre internationale de Caracas du 12 juillet 1980, a été publiée dans le n° 1 de L'Âne, magazine issu de la dissolution, mars-avril 1981. Elle fut en 1986, reprise dans l'Almanach de la dissolution, Paris, Navarin éditeur, 1986
- Loontjens, Rudi, Debiliteit, geen simpele zaak, in *Psychoanalytische perspectieven*, nr. 37/38, 1999.
- Loontjens, Rudi, Psychose en sociale band: onvermogen of onmogelijkheid?, in *Rondzendbrief uit het freudiaanse veld*, nr. 68, 2003, pp. 19-29.
- Loontjens, Rudi, *Ververfung en Forclusie: van object tot betekenaar. Over de geschiedenis van twee begrippen in een eerste tijd van het onderwijs van Jacques Lacan*; ongepubliceerde voordracht, voorgelegd ter publicatie in *Psychoanalytische perspectieven*, Gent.

Loontjens, Rudi, *Betekenaar en genot of omgekeerd*, ongepubliceerde voordracht, voorgelegd ter publicatie in *Rondzendbrief uit het freudiaanse veld*, Gent.

Maleval, Jean-Claude, *La forclusion du Nom-du-Père. Le concept et sa clinique*, Paris Seuil, 2000

Rabinovitch Solal. *La forclusion. Enfermés dehors*. Erès, Ramonville Saint-Agne, 1998.

Safouan, Moustapha, Du réel dans la psychanalyse, in *Dix conférences de psychanalyse*, Paris, Fayard, 2001.